

ЖАДИДЛАР ФАОЛИЯТИДА ИЖТИМОЙИ-МАЪНАВИЙ МУАММОЛАРНИНГ ЁРИТИЛИШИ

*А.Тўхтабоев - Тарих фанлар доктори
Сатторова Дилнавоз Иброхимжон кизи
Наманган Давлат Университети тарих факультети
1-курс магистранти. Телефон: +998888789296*

Аннотация. Мазкур мақолада жадидлар ҳаракати намояндаларининг маърифатчилик билан чекланиб қолмай, XX аср бошларида жамият ҳаётидаги ижтимоий-маънавий муаммоларга ҳам катта эътибор қаратиб, ушбу муаммолар оқибатларидан аҳолини огоҳ этиш ҳамда муаммолар ечимига қаратилган ишлар сари халқни тарғиб қилишга бағишланган бир қатор амалий ҳаракатлари таҳлилига тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар. Жадид, ижтимоий муаммолар, сиёсат, “руслаштириш сиёсати”, Бехбудий, Фитрат, Авлоний, Чўлпон, Исмоилбек Гаспрали.

Кейинги йилларда эълон қилинган тадқиқотларга қараганда, XX аср бошларида майдонга келган Туркистон жадидчилигининг фаолият доираси ижтимоий-сиёсий ҳаётда жадаллик билан кенгая борган ва улар гарчи дастлаб маърифатпарварлар сифатида иш бошлаган бўлсалар ҳам, кўп ўтмасдан ижтимоий ҳаётнинг барча муҳим соҳаларига доир ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий қарашларини эълон қила бошлаганлар. Афсуски, шўролар ҳукмронлиги даврида жадидларнинг миллий уйғониш дастурига жиддий эътибор қаратилмади, аксинча жадидчилик қатағон қилинди, улар томонидан яратилган улкан маънавий мерос камситилди, уларни ўрганиш эса таъқиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2020 йилнинг 24 январь куни Олий Мажлисга мурожаатномасида жадидчилик ҳаракати намояндалари меросини изчиллик билан ўрганиш лозимлигини қуйидагича изоҳлаб ўтди: “...Умуман, биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади”, деган эди[1].

Жадидларнинг янги миллий давлатчиликни ташкил этиш, мактаб-маориф ва ўқиш-ўқитиш, тарихий ва маданий-маънавий меросга янгича муносабат руҳидаги мақола ва тадқиқотлари билан бирга, Туркистон халқларига ижтимоий ҳаётга доир фикр-мулоҳазалари ифода этилган илмий-публицистик, педагогик,

бадий асарлар ҳам яратилди. Бу йўналишдаги асарлар, табиийки, ўтган аср бошларида бошланган миллий уйғониш жараёнида маърифатчилик ҳаракатининг нечоғлик катта ва салмоқли куч сифатида майдонга чиққанини кўрсатади. Жадид намоёндалари ўз халқининг зиёли ва фидойи фарзандлари сифатида ижтимоий ҳаётда тобора марказий ўринни ишғол қилаётган “руслаштириш” сиёсатига, шунингдек, Туркистон ўлкаси учун янгича ишлаб чиқариш усуллари ва воситаларининг жамиятга таъсири, ва унинг ижобий ва салбий оқибатлари, техник тараққиёт ва унинг истиқболи, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш каби кун тартибига кўтарган долзарб масалаларга бефарқ қараб турмадилар. Масалан, атоқли ўзбек олими ва ношири, адиб ва драматург Маҳмудхўжа Бехбудий томонидан нашр этилган “Ойна” журнали халқимиз онгини уйғотишда, унга ўзлигини танитишда, миллий қадриятларни улуғлаш, замона илм-фан ютуқларини тарғиб этишда, ижтимоий фикрни жонлантиришда катта рол ўйнади. Журнал гарчи 3 йилга етар-етмас муддат фаолият кўрсатган бўлса ҳам, унинг саҳифаларида миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқи, тарихий тараққиёти, тил ва адабиёт масалаларига, дунёда содир бўлаётган ўзгаришлар ва уларга боғлиқ равишда амалга оширилаётган ишларга доир кўплаб муносабат руҳидаги мақолалар ҳам чоп этилди. Фикримизча, Бехбудийнинг “Миллат ўзини англаганидагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалар қатори тенг равишда аралаша олади” деган фикрини кенг маъноларда қабул қилмоқ зарур. Ижтимоий масалалар Фитрат асарларида ҳам салмоқли ўрин тутди. Адиб ижодий меросининг муҳим қисмини ташкил этган бу асарлар ўз вақтида Туркистон матбуотидагина эмас, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Кавказ, Волгабўйи матбуоти саҳифаларида ҳам босилди. Унинг “Баёноти сайёҳи ҳинди”, “Мунозара”, “Оила” каби илк рисоалари жамоатчилик томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, маърифатпарварларнинг аксари қисми ўтган аср бошларида содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ўзгаришларни диққат билан кузатиб бориб, барча туркий халқлар учун муштарак бўлган муаммоларга ҳам эътибор қаратдилар. Тил ва ёзув, мактаб ва ўқиш-ўқитишни ислоҳ қилиш, тарихни ўрганиш, оила ва никоҳ, миллий қадриятларни ўрганиш ва асраб-авайлаш, миллий давлатчиликни шакллантиришга муносабат кабилар жадидларни ўйлантирган асосий масалалар эди. Бу масалаларни тадқиқ этувчи мақолаларни кўздан кечирилганда, жадидларнинг жаҳондаги тараққий топган мамлакатларнинг тажрибаларидан хабардорлигини, айрим ўринларда характерли мисоллар келтириб, ўз фикрларини далиллашга интиланликларини кузатиш мумкин. Жадидчилик бу масалада тўғри йўлдан бориб, тараққиёт йўлидан илдам кетаётган мамлакатлар тажрибаларини топиш, ўзлаштиришга ҳаракат қилди. Ўзларига ҳамфикр, ҳаммаслаклар излашга Исмоилбек Гаспирли,

унинг садоқатли шогирди Маҳмудхўжа Бехбудий етакчилик қилдилар. Бинобарин “XX аср бошидаги Туркистон жадиличи Русия ва хориждаги умумтурк ҳаракатчилиги билан жуда яқин, ҳатто ташкилий, амалий алоқада бўлган, дейишга асос бор”. Уйғониш жараёни фақат жади матбуотидагина намоён бўлмади, балки улар томонидан яратилган бадиий адабиётнинг барча турларини қамраб олди: шеърятда, насрий асарларда, драматик асарларда янги бошланаётган даврни характерловчи, эскилик билан янгилик ўртасидаги курашни акс эттирувчи адабиёт намуналари пайдо бўлди. А.Авлоний, Чўлпон, Сиддиқий-Ажзий шеърлари, М.Бехбудийнинг “Падаркуш”, А.Қодирийнинг “Жувонбоз”, “Бахтсиз куёв”, Фитратнинг “Чин севиш”, “Ўғузхон”, “Ҳинд ихтилолчилари”, “Темур сағанаси” каби асарлари шулар жумласидандир. Жадиждар булар билан кифояланмай, педагогик асарларида ҳам она Туркистон ва унда яшовчи халқлар тарихи, миллатни миллат қилиб турувчи омиллар, ватанпарварлик ва инсонпарварлик, ахлоқ, тарбия турлари ҳақида маълумот беришни лозим деб топдилар. Жумладан, Абдулла Авлоний асосий эътиборни бошланғич синфларга қаратиб, дастлабки сабоқлар беришга мўлжалланган “Биринчи муаллим”, унинг узвий давоми бўлган “Иккинчи муаллим” дарсликларини яратди. Унинг педагогикага доир асарлари ичида “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” китоби асримиз бошларидаги фикрлар тараққиётини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Ватан тушунчасининг нақадар кенг маъно-мазмун ифодаланиши, уларни асраб-авайлаш зарурати изоҳланади. Албатта, жадиличлик олдинга сурган асосий ғоялар маърифатпарварлик ва миллий истиқлол бўлиб, улар бу ғояларни рўёбга чиқариш учун фидокорларча курашувчи инсонлар эканликларини амалда ҳам, илм-фанда ва маданий баҳсларда ҳам кўрсата олдилар. Огоҳликка даъват каби жаранглаган бу мулоҳазалар кейинги тарихий тараққиёт босқичларида ўз ҳаётий тасдиғини топди.

Туркистон Россия империяси мустамлақасига айлантирилгач, маҳаллий халқнинг миллий ва диний қадриятлари, урф-одатлари оёқости қилинди. Мустамлақачилар ислом дини заминидан вужудга келган одоб-ахлоқ меъёрлари, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимини издан чиқаришни ҳам ўз олдларига мақсад қилиб қўйган эди. Бу хусусда турли қонунлар ҳам чиқарилган эдики, улар маҳаллий халқ манфаатига мутлақо мос келмасди. Масалан, Туркистон генерал-губернаторлигида ўрнатилган тартиб-қоидага мувофиқ, илм ва истеъдодидан қатъи назар, 25 ёшга етган туркистонлик фуқаро волост бошқарувчиси ёки қози бўлиши мумкин эди. Бу тартиб етарли илмга эга бўлмаган кишиларнинг қози, мударрис, имом бўлишига замин бўлиб хизмат қилди. Ушбу маккорона сиёсат ҳақида М.Бехбудий шундай дейди: “Миссионерлар тарафидан ва ёйинки бизни йўқ ва нобуд бўлишимизни ва

шариати муқаддасамизни ҳукмдан қолишини хоҳлатадурғон эски ва мустабид ҳукумат одамлари тарафидан шундай законлар чиқарди”[2].

Маиший турмушни, миллий урф-одатларни ислоҳ қилиш борасида жаидлар талайгина ишларни амалга оширди. Маросимлардаги дабдабазлик ва исрофгарчиликларни кескин танқид қилишди. М.Бехбудий “Ойна” журналининг 1913 йил 6-7-сонларидаги “Аъмолимиз ёинки муродимиз” мақоласида мусулмонларга қарата “Кулу ва ишрабу ва ло тусрифу” (“Қуръони карим”, “Аъроф” сураси 31-оят. Маъноси: Енглар, ичинглари лекин исроф қилманглари!) оятига риоя қилган ҳолда исрофгарчиликка йўл қўймасликка чақиради. “Тўй ва таъзияга сарф қилинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлига сарф этсак, анқариб (қисқа фурсатда) оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар”, дейди[3].

Кейинчалик 1917 йили ҳатто “Шўрои Исломия” ташкилоти ҳам бу хусусда махсус қарорнома ҳам чиқарди[4].

Шу билан бирга тараққийпарвар жаидлар асрий миллий қадриятлар ҳамда маҳаллий аҳолининг менталитетига хос ахлоқ-одоб меъёрларининг ҳимоячиси бўлиб чиқдилар. Бу хусусда маърифатпарварлардан Чўлпоннинг қуйидаги сўзлари фикримизнинг далилидир: “Эй қариндошлар... катта илтимосимиз шулдурки, Оврўпанинг мўдосидан, шишасидан, бузуқ ахлоқидан намуна олмасдан ва бунларга бул жиҳатдан тақлид қилмасдан, балки илм, фан, ҳунар, саноатга ўхшашлик маданиятлардан намуна олиб, бул жиҳатдан тақлид қилмоқимиз лозимдур. Оврўпонинг мўдоси ва бузуқ ахлоқи сизларни хонавайрон, беватан, асир-кул қиладур. Бундан сақланингиз!!!”[5].

Илоҳиёт соҳасида билимга эга бўлган жаидлар мавжуд шароитда ислом тушунчасини такомиллаштириш мумкинлиги ва кераклигини тушуниб етганлар. Маҳмудхўжа Бехбудий (1909), Абдулла Авлоний (1910) ва Абдурауф Фитрат (1915) ўз билимларига таянган ҳолда дунё халқлари маънавий маданиятини сақлашда ислом динининг аҳамиятига оид ўзларининг “Мухтасар ислом тарихи” китобларини яратдилар.

Жаидчилик маданият тўғрисидаги мазкур мулоҳазалардан шундай хулосага келиш мумкин: - XX аср бошларида жаид намояндалари техникавий тараққиёт аста секин кучайиб бораётган ижтимоий онг турларига ҳам жиддий эътибор бердилар. - жаидларнинг ўзи онг ва маданият тўғрисида махсус асарлар яратмаган бўлсалар ҳам, у пайтда илмий-назарий қарашлар алоҳида соҳа сифатида ажралиб чиқмаган, лекин уларнинг илмий ва бадий асарларида ўзаро муносабатлар ҳамда уларнинг ижтимоий аҳамиятига доир муҳим кузатиш ва хулосалар кўплаб учрайди. Бундан келиб чиқадики, жаид намояндалари қолдирган улкан маънавий меросда маданият ривожига тааллуқли бўлган таҳлиллар, нозик муносабат ва кузатишларни илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ

этиш ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. <https://nrm.uz>. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йилнинг 24 январь куни Олий Мажлисга мурожаатномаси (2020 йил 24 январь).
2. Бехбудий М. Бизга ислоҳот керак // Нажот, 1917 йил 17 апрель.
3. Бехбудий М. Бизни кемирувчи иллатлар // “Ойина” журнали, 1915 йил, 13-сон. Б. 342.
4. Шўрои Исломия қарорномаси // Нажот. 1917 йил 10 апрель.
5. Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар // Садойи Фарғона. 1914 йил 6 июнь.
6. Ойина, Т., Академия, “2001, 3-б.
7. Қосимов Б., Уйғонган миллат маърифати, Т., Маънавият, 2011.
8. Қозоқов Т. Юксак тараққиёт учун пойдевор. // “Буюк аجدодларимизнинг ҳаёти, босиб ўтган шарафли йўли, моддий ва маданий меросини ёшларга ибрат сифатида ўргатишнинг замонавий илмий-педагогик усуллари” Республика илмий-амалий Конференция материаллари тўплами. НамМҚИ нашриёти. 2021 йил.
9. Жўраев Х. Маърифатпарвар жадидлар ҳаракатида маънавий масалалар. // “Буюк аждодларимизнинг ҳаёти, босиб ўтган шарафли йўли, моддий ва маданий меросини ёшларга ибрат сифатида ўргатишнинг замонавий илмий-педагогик усуллари” Республика илмий-амалий Конференция материаллари тўплами. НамМҚИ нашриёти. 2021 йил.